

Materiaalisuus kääntämisessä ja kääntämisen tutkimuksessa

Riku Haapaniemi
Tampereen yliopisto

<https://doi.org/10.61200/mikael.156612>

Lectio praecursoria, Tampereen yliopisto, 18.1.2025

Kieli ei ole viestintää ilman materiaa. Puhuttu tai kirjoitettu kieli – vaikkapa tämä lektio, tai mikä tahansa teksti missä tahansa muodossa – ei ole pelkästään kieltä, vaan ennen muuta kieltä tietystä aineellisesta olomuodosta. Kuullut äänet ja luetut kirjaimet ovat materiaalisia muotoja, jotka me tekstiä vastaanottaessamme havaitsemme ja tulkitsemme kieleksi ja kielenä.

Kääntäjänä minua on aina kiinnostanut se, millaisten moninaisten vaatimusten ristipaineessa kääntäjä joutuu toimimaan – millaisia suuria, perimmäisiä kysymyksiä kääntäjän on käännöstä laatiessaan mietittävä. Mitkä asiat käännöksen täytyy sisältää? Millaisessa muodossa käännöksen sisältämät asiat täytyy esittää? Näistä käännökseen kohdistuvista vaatimuksista tekstin materiaalisuuden vaatimus on varmasti se perustavanlaatuisin ja kokonaisvaltaisin. Käännöstekstin – niin kuin minkä tahansa tekstin – täytyy olla materiaallinen, jotta sen vastaanottaja voi ylipäänsä vastaanottaa sen, lukea sitä kielenä ja tulkita siitä merkityksiä (Littau 2016). Sinällään tämä on aika yksinkertainen havainto – tämä voi tuntua suorastaan itsestään selvältä asialta. Yksinkertaisilla ja itsestään selvilläkin ajatuksilla voi kuitenkin olla kauaskantoisia ja monimuotoisia vaikutuksia. Materiaalisuudessa mielenkiintoista onkin juuri se, miten itsestään selvästi se on läsnä kaikenlaisissa käännösprosesseissa. Tämä tarkoittaa sitä, että noihin kääntäjän mieltä vaivaaviin perimmäisiin kysymyksiin – mitä asioita käännöksen täytyy sisältää, missä muodossa käännöksen sisältämät asiat täytyy esittää – voi ryhtyä etsimään vastauksia nimenomaan materiaalisuuden kautta.

Kääntämisen tutkimuksessa näitä kysymyksiä on perinteisesti pohdittu ensisijaisesti kielten ja kulttuurien ehdoilla. Usein lähtökohtana on, että käännöksen sisältö ja muoto riippuu siitä, mitä lähtöteksti viestii; miten lähtökulttuurin lukija tämän viestin todennäköisesti ymmärtää; ja miten sama viesti saadaan välitetyksi kohdekielellä ja kohdekulttuurin lukijalle. Kaikki nämä totta kai ovatkin kääntäessä olennaisia asioita, mutta materiaallinen näkökulma nostaa näiden rinnalle myös muita kääntäjän työhön vaikuttavia tekijöitä. Kielellisten ja kulttuuristen tekijöiden lisäksi kääntäjän on huomioitava se, millaisessa materiaalisessa muodossa kohdetekstin vastaanottaja tekstin vastaanottaa – eli millaista materiaalista välittäjäainetta, mitä mediaa, käännösteksti hyödyntää.

*Marja Kivilehto, Laura Ivaska, Olli Lautenbacher, Minna Ruokonen & Lena Segler-Heikkilä (toim.) 2025
Mikael*

*Kääntämisen ja tulkkauksen tutkimuksen aikakauslehti 18:1, s. 105–110
Finsk tidskrift för översättnings- och tolkningsforskning 18:1, s. 105–110
Finnish Journal of Translation and Interpreting Studies 18:1, p. 105–110*

Materiaalisen median rooli on äärimmäisen keskeinen, koska media määrittää sen, mitä ilmaisuja teksti voi sisältää. Käännöksen on oltava sellainen, että se voidaan esittää materiaalisessa muodossa eli välittää kulloinkin kyseessä olevan materiaalisen median keinoin. Toisin sanoen kääntäjän on sovittava käännöksensä median materiaaliin reunaehtoihin. Tämä voi tarkoittaa tiettyä pituutta; tiettyä rakennetta tai esitysjärjestystä; tai tiettyjen asioiden sisällyttämistä ja tiettyjen asioiden jättämistä pois. Koska teksti vastaanotetaan nimenomaan materiaalisen välittäjäaineen kautta, media vaikuttaa paitsi siihen, mitä teksti sisältää, myös siihen, millä tavalla teksti tulkitaan. (Ks. esim. Gumbrecht 2004; Pym 2004; Littau 2016.)

Ei siis riitä, että käännöstieteessä tutkimme kielten ja kulttuurien vaikutusta käännöstekstien tuotantoon ja tulkintaan. Meidän täytyy tiedostaa myös se, millä tavalla tekstien materiaallinen luonne ja tekstien tuotantoprosessien materiaaliset lainalaisuudet vaikuttavat kääntämisen. Tämän tietoisuuden edistäminen on ollut väitöskirjani keskeinen tavoite. Tutkimuksillani olen pyrkinyt syventämään käännöstieteellistä ymmärrystä materiaalisuuden käsitteestä ja havainnollistamaan, miten materiaaliset tekijät ilmenevät erilaisissa käännösprosesseissa. Tämä on vaatinut sekä laajaa teoreettista pohjatyötä että monipuolista käytännön käännösilmiöiden analysointia.

Väitöskirjakokonaisuus on jäsennelty neljäksi osatutkimukseksi. Yksi osatutkimus on teoreettinen keskustelunavaus, jossa hahmottelen materiaalisuuteen nojaavan käännöstieteellisen tutkimuksen käsitteellistä pohjaa (Haapaniemi 2024). Kolme muuta ovat tapaustutkimuksia, joissa yhdessä tutkijakollegoiden ja yhteistyökumppanien kanssa sovelamme materiaalisuuden periaatteita käytännön käännösprosesseihin (Haapaniemi & Laakkonen 2019; Haapaniemi 2023; Haapaniemi ym. 2024).

Materiaalisuuden teoriaa käsittelevässä osatutkimuksessa keskeiseksi tutkimuskysymykseksi muodostuu se, millaisena ilmiönä tai toimintana kääntäminen tulee käsittää materiaalisuuden näkökulmasta. Vastaan tähän kysymykseen rakentamalla materiaalisen käännösprosessin mallin, jonka avulla erittelen kääntämiseen vaikuttavia materiaalisia tekijöitä. Mallin näkökulmasta kääntäminen näyttäytyy ensisijaisesti materiaalisten tekstikokonaisuuksien tulkintana ja tuotantona. Kääntäjä vastaanottaa materiaalisen lähtötekstin ja tulkitsee sen tietyt piirteet kielellisiksi tai muuten merkityksellisiksi merkeiksi. Tältä pohjalta kääntäjä tuottaa uuden merkkikokonaisuuden, joka puolestaan välitetään eteenpäin materiaalisina muotoina osana uutta materiaalista kohdetekstiä. Tästäkin näkökulmasta kääntäminen on viestimistä ja viestien välittämistä, mutta viestien välittäminen on väkisinkin materiaallinen prosessi. Tekstien materiaalisuus toisaalta mahdollistaa viestien välittymisen, mutta toisaalta rajoittaa viestin muotoa ja vaikuttaa sen sisällön tulkintaan. Kääntäjän on siis sovittava käännöksensä muodoltaan ja sisällöltään siihen tekstuaaliseen ympäristöön, jossa se välitetään ja jossa se vastaanotetaan. (Haapaniemi 2024.)

Tämän kääntämiskäsityksen toteutumista käytännössä tutkittiin kolmessa tapaustutkimuksessa. Ensimmäisen tapaustutkimuksen kantavana ajatuksena oli soveltaa materiaalisuuden periaatteita sellaiseen kääntämisen muotoon, jossa käännöksen tekstuaalisen ympäristön vaikutukset ovat ilmeiset; jossa käännöksen on noudatettava tiettyä muotoa, ja jossa myös muut tekstuaaliset elementit ovat merkityksellisiä. Laulujen kääntäminen on tällaisesta kääntämisestä erinomainen esimerkki. Käännettyjen

lyriikoiden on oltava sellaiset, että ne on mahdollista laulaa ja esittää yhdessä alkuperäisen musiikin kanssa, ja laulun kuulijat tulkitsevat lyriikat osana laajempaa musiikillista kokonaisuutta. Yhdessä kollegani Emma Laakkosen kanssa vertailimme saman laulun erikielisiä versioita, ja havaitsimmekin, että se tapa, jolla käännetty lyriikat on sovitettu musiikin rakenteeseen, havainnollistaa hyvin materiaalisuuden periaatteita. Tutkimassamme tapauksessa oli kuitenkin mielenkiintoista myös se, miten käänösversiossa musiikkiin oli tehty pieniä, hienovaraisia muutoksia kohdekielisten lyriikkojen ehdoilla. Tämä kertoo osaltaan siitä, ettei kääntäjän laatiman merkkikokonaisuuden ja sitä välittävän median suhde ole täysin yksioikoinen, vaan se voi olla myös vuorovaikutuksellinen. Kääntäjän täytyy huomioida, millaiset rajat media käänökselle asettaa, mutta myös tiedostaa se, minkä verran nämä rajat voivat tarpeen mukaan joustaa. (Haapaniemi & Laakkonen 2019.)

Laulujen kääntäminen on havainnollistava esimerkki siitä, miten media määrittää käänöksen muotoa, mutta se on myös tavallaan äärimmäinen esimerkki – tai ainakaan se ei ole monellekaan kääntäjälle ihan jokapäiväinen työtehtävä. Seuraavassa osatutkimuksessa katse kääntyi monella tapaa päinvastaiseen ääriesimerkkiin. Siinä missä laulujen kääntämisessä muodolliset ja ei-kielelliset tekijät ovat vahvasti läsnä, organisaatioissa ja työpaikoilla tapahtuvassa asiatekstikäntämisessä käänöksen kielellinen luonne usein korostuu vahvasti ja käänösprosessin muut tekstuaaliset ja materiaaliset piirteet helposti hämärtyvät. Tähän vaikuttavat erityisesti käsiteltyjen tekstien digitaalisuus ja käänösteknologiat, jotka erittelevät kielellisen sisällön muusta tekstikokonaisuudesta. Toinen tapaustutkimus toteutettiin yhteistyössä Verohallinnon kanssa ja siinä tutkittiin OmaVero-verkkopalvelun käänösprosesseja materiaalisesta näkökulmasta. Tästä näkökulmasta näyttää siltä, että digitaalisten tekstien käänöstyökalut ja julkaisualustat voivat vetää kääntäjää ristiriitaisiin suuntiin. Käänösten tuotantoprosessissa kielen ja muun tekstiympäristön suhde hämärtyy siinä käytettyjen työkalujen vuoksi, kun taas käänösten julkaisuprosessissa käänösten kielellisen sisällön ja niiden tekstuaalisen ympäristön yhteensopivuus on todella keskeistä. Digitaalisuus ei siis missään nimessä tarkoita aineettomuutta: tässäkin tapauksessa viranomaisviestinnässä käytetty media vaikuttaa suoraan verkkopalvelussa julkaistujen käänösten muodollisiin ja sisällöllisiin piirteisiin. (Haapaniemi 2023.)

Kolmannessa ja viimeisessä tapaustutkimuksessa yhdistettiin ja kehiteltiin edelleen kahdessa edellisessä käsiteltyjä teemoja: digitaalisia teknologioita ja ei-kielellisten merkkien roolia. Tämä tutkimus toteutettiin yhteistyössä Tampereen yliopiston GUIDE-tutkimusprojektin kanssa ja siinä materiaalista teoriakehystä sovellettiin koneellisiin käänösprosesseihin ja tekoälyn tekstintuotantoon. Tutkimuksen kohteena oli GUIDE-projektin kehittämä tekoälymalli, joka tuottaa kielellisiä kuvauksia ei-kielellisistä äänimaisemista, ja tutkimuksessa vertailimme koneen laatimia kuvauksia ihmisten kirjoittamiin kuvauksiin samoista äänitteistä. Tekoäly tutkimuskohteena asetti materiaaliselle lähestymistavalle mielenkiintoisen haasteen: materiaalsen käänösprosessin mallin keskiössä on kuitenkin ihminen tai muu toimija, joka pystyy tulkitsemaan havainnoimansa materiaaliset muodot merkityksellisenä tekstikokonaisuutena ja vastavuoroisesti luomaan uuden merkkikokonaisuuden sen pohjalta. Koneellisessa tekstintuotannossa prosessin alku- ja loppupää – tallenne

äänimaisemasta lähtötekstinä, kielellinen kuvaus siitä kohdetekstinä – voivat olla hyvin samanlaiset, mutta se, mitä niiden välillä tapahtuu, eroaa hyvin perustavanlaatuisella tavalla ihmisen käännösprosessista. Siinä missä ihminen havainnoi ja tulkitsee materiaalisia muotoja merkkeinä, kone tekee todennäköisyyslaskelmia muotojen välisistä vastaavuuksista ja tuottaa näiden laskelmien perusteella todennäköisimmän kielellisen ilmaisun vastineeksi sille syötetylle aineistolle. Kone siis kokoaa laskennallisesti sen, minkä ihminen tuottaa merkkien havainnoinnin ja merkitysten tulkinnan avulla. Materiaalinen näkökulma auttaa tässäkin tapauksessa erittelemään erilaisiin käännösprosesseihin vaikuttavia tekijöitä ja tuo hyvin ilmi, missä inhimilliset ja koneelliset käännösprosessit eroavat toisistaan ja missä ne yhtenevät. (Haapaniemi ym. 2024.)

Kaikki nämä väitöskirjaani varten toteutetut tutkimukset – materiaalisuuden teoriaa kehittelevät keskustelut ja käytännön käännösilmiöihin keskittyvät analyysit – havainnollistavat omilla tavoillaan, kuinka materiaalinen lähestymistapa samaan aikaan yhtäältä selkeyttää käsitystämme siitä, mitä kaikkea käännösprosesseissa tapahtuu, ja toisaalta laajentaa käsitystämme siitä, mitä kaikkea käännösprosesseihin voi liittyä – ja minkälaisia ilmiöitä voi ajatella käännösprosesseina. Koneellinen kielen prosessointi näyttäytyy omanlaisenaan kääntämisenä, vaikkakin pohjimmiltaan hyvin erilaisena kuin inhimillinen tekstintuotanto; ihmisten käännöstoiminnassa kielikeskeisissä, informaation välittämiseen keskittyvissä käännösprosesseissa korostuu tekstuaalisen median ei-kielellisten piirteiden rooli; ja samat periaatteet pätevät myös esteettisissä tai ekspressiivisissä teksteissä, lyyrisen ilmaisun kääntämisessä, sekä kielellisten ja ei-kielellisten merkkijärjestelmien välillä. Materiaalisuuden varaan rakentuu monipuolinen teoreettinen kehikko ja käsitteistö, joiden avulla hyvin erilaisia kääntämisen prosesseja voidaan tutkia johdonmukaisesti ja yhteisistä lähtökohdista.

Väitöskirjani tutkimuksissa olen pyrkinyt tuomaan materiaalisuutta kääntämisen tutkimuksen keskiöön, mutta tämä ei tarkoita sitä, että samalla pitäisi unohtaa kielellisiin ja kulttuurillisiin tekijöihin keskittyvät näkökulmat tai muut käännöstieteen perinteiset vahvuusalueet. Materiaalinen näkökulma päinvastoin auttaa tarkentamaan näiden tekijöiden roolia käännösprosesseissa ja auttaa varmistamaan sen, että niihin keskittyviä teorioita ja tutkimusmetodeja käytetään mielekkäällä tavalla. Materiaalisuuden näkökulmasta on selvää, että kääntäminen ei ole pelkästään kielellinen operaatio, mutta totta kai minkä tahansa kääntämisen teorian on kyettävä ottamaan kielelliset tekijät huomioon. Materiaalisuus yhdistää kielelliset tekijät – ja kielellisiin tekijöihin keskittyvät käännöstieteelliset näkökulmat – laajempaan kontekstiin ja muistuttaa, että kielelliset ilmaisut noudattavat samoja periaatteita kuin muutkin ilmaisutavat: myös kieli tarvitsee aineellisen olomuodon ja tämä olomuoto määrittää osaltaan myös sen sisältöä.

Tämä materiaalisuuden peruseriaate on, kuten sanottu, pohjimmiltaan melko yksinkertainen, ehkä jopa itsestään selvä asia. Tästä huolimatta sen vaikutukset kielellisessä ja muussa tekstuaalisessa viestinnässä ovat hyvin monimutkaiset ja kaikkea muuta kuin itsestään selvät. Väitöskirjani tarkoitus ei ole antaa erehtymätöntä selitystä kaikkien materiaalisuuden kerrannaisvaikutusten toiminnasta tai kaikenkattavaa selvitystä niistä kaikista – siihen ei taida yksi väitöskirja riittää. Sen sijaan toivon, että väitöstutkimukseni osaltaan edistää ja avartaa käännöstieteellistä keskustelua ja että

tämän keskustelun myötä käännöstieteen on mahdollista saavuttaa syvempi ymmärrys materiaalisuudesta kaikessa tekstuaalisessa viestinnässä vaikuttavana tekijänä; saada aikaan tarkempi käsitys käännösprosesseissa vaikuttavista materiaalisista tekijöistä sekä laajempi käsitys siitä, millaisia ilmiöitä on mahdollista tutkia kääntämisen ilmiöinä. Tällainen käsitteellinen työ täydentää näkemystämme omista keskeisistä käsitteistämme – siitä, mitä kääntäminen on ja mitä kääntämisen piiriin kuuluu. Tämä puolestaan avaa käännöstieteelle uusia mahdollisuuksia viedä käännöstieteellistä ajattelua myös tieteenalan ulkopuolelle: monitieteiseen yhteistyöhön, ajankohtaisiin yhteiskunnallisiin keskusteluihin ja ehkä myös suuriin filosofisiin kysymyksiin.

Sillä mitäpä muutakaan kääntäjä tekee kuin pohtii suuria kysymyksiä: mitä käännöksen täytyy sisältää, missä muodossa se täytyy esittää? Näitä miettiessään kääntäjän on otettava huomioon kielet ja kulttuurit, tekstit ja mediat, merkit ja merkitykset, monenlaiset vastaanottajat – ja oman itsensä, oman roolinsa tämän kaiken keskellä. Nämä kääntäjän pohtimat asiat ovat jokapäiväisen inhimillisen kokemuksen perustekijöitä, ja kääntämisen tutkimuksella on sanansa sanottavana näistä kaikista. Materiaalisuus on yksi esimerkki sellaisesta käsitteestä ja sellaisesta teoreettisesta kehyksestä, joka luontevasti yhdistää näihin asioihin liittyvän olemassa olevan käännöstieteellisen ymmärryksen hyvin laajaan inhimilliseen kokemuspiiriin – asioiden havainnointiin, tulkintaan ja viestintään.

Materiaalisuuden tarjoama näkökulma täydentää kuvaa kääntämisestä ja auttaa meitä ymmärtämään kääntämistä toimintana ja ilmiönä. Se on jo aika paljon sekin, mutta materiaalisuuden lähestymistavan mahdollisuudet eivät pääty siihen. Sillä jos me ymmärrämme kääntämistä, meillä täytyy olla ymmärrystä aika monesta muustakin asiasta – havaintojen tekemisestä, niiden tulkinnasta, niiden viestimisestä edelleen; ihmisenä olemisesta ja maailmassa elämisestä. Materiaalisuus mahdollistaa käännöstieteellisen ymmärryksen soveltamisen uusilla tavoilla ja uusille elämänaloille. Ehkä se voi osaltaan myös auttaa etsimään vastauksia niihin suuriin kysymyksiin – kysymyksiin, joita pohtivat varmasti monet muutkin kuin kääntäjät.

Lähdeluettelo

Gumbrecht, Hans Ulrich 2004. *Production of Presence. What Meaning Cannot Convey*. Stanford: Stanford University Press.

Haapaniemi, Riku & Emma Laakkonen 2019. The materiality of music. Interplay of lyrics and melody in song translation. *Translation Matters* 1:2, 62–75. https://doi.org/10.21747/21844585/tm1_2a4

Haapaniemi, Riku 2023. How production and distribution processes shape translations in organisations. A material perspective. *Translation Spaces* 12:1, 74–96. <https://doi.org/10.1075/ts.22038.haa>

Haapaniemi, Riku 2024. Translation as meaning-construction under co-textual and contextual constraints. A model for a material approach to translation. *Translation Studies* 17:1, 20–36. <https://doi.org/10.1080/14781700.2022.2147988>

Haapaniemi, Riku, Annamaria Mesaros, Manu Harju, Irene Martín Morató & Maija Hirvonen 2024. Contrasting a semiotic conceptualization of translation with AI text production. The case of audio captioning. *STRIDON: Studies in Translation and Interpreting* 4:1, 25–51. <https://doi.org/10.4312/stridon.4.1.25-51>

Littau, Karin 2016. Translation and the Materialities of Communication. *Translation Studies* 9:1, 82–96.

Pym, Anthony 2004. *The Moving Text. Localization, Translation, and Distribution*. Amsterdam: John Benjamins.

Kirjoittaja

Riku Haapaniemi puolusti väitöskirjaansa *Materiality in Translation Theory and Practice* Tampereen yliopistossa 18.1.2025. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-3750-6>
Sähköpostiosoite: riku.haapaniemi(at)tuni.fi